

Смірнов О. В.

ЗМІНА КОНФЕСІЇ НА НАДДНІПРЯНЩИНИ У СЕРЕДИНІ ХVІІІ ст. З ПЕРСПЕКТИВИ СВЯЩЕНИКА

У середині ХVІІІ ст. на Наддніпрянщині відбувався доволі масовий перехід парафій з унії у православ'я. Приєднання до Переяславської єпархії давало змогу священикам отримати або утримати свою парафію. Священики залежали від громади, землевласника, світської та церковної влади і мусили між ними балансувати. Для збереження за собою парафії вони змінювали конфесію іноді кілька разів протягом свого життя. Для сільського священства матеріальні, а не теологічні мотиви були вирішальними при переході з однієї церкви до іншої. Кошти, асигновані Росією на підтримку православних за кордоном, створювали додатковий стимул для зміни конфесії.

Ключові слова: Правобережжя, Черкащина, Чигирин, Сміла, Мошни, Мотронинський, релігія, православ'я, унія, конфесія, дисиденти, дизуніти, уніати, греко-католики, священики, парохі, Мельхіседек (Значко-Яворський), Гервасій, Переяслав.

У 1757 р. Гервасій (Линцевський) стає єпископом Переяславським і Бориспільським [1, с. 194]. За його єпископства відбувся доволі масовий перехід населення Наддніпрянщини з унії у православ'я. Осередком православ'я на Правобережжі став Мотронинський монастир, ігуменом якого був Мельхіседек (Значко-Яворський). Саме йому Гервасій доручив опіку над «закордонними» визнавцями «греко-російського православ'я» [3, т. 3, с. 3]. Зміна конфесії мала не лише релігійний, а й політичний характер, адже парафії, розміщені у Речі Посполитій, переходили у підпорядкування Переяславської єпархії Російської православної церкви. У відповідь польські світські та уніатські церковні власті вдалися до репресій проти новонавернених «схизматиків». Тим часом «гоніння» на православних у «польській області» ретельно документувалися очільниками Переяславської єпархії та відсилалися до Святійшого Синоду у Петербург. Це давало привід російському урядові активно втручатися у внутрішні справи сусідньої держави, що призвело, врешті, до поділів Речі Посполитої [7].

Політичний аспект зміни конфесії обговорювався у західній літературі [7]. Нас радше цікавить людський вимір цього процесу: зміна конфесій з перспективи життєвих стратегій парафіяльного священика. Ця тема розглядалася у дореволюційній літературі [4], натомість, зі зрозумілих причин, її обминали увагою у радянській історіографії. У сучасній українській науці зростає інтерес до соціальних аспектів зміни конфесії [2; 6], зокрема дослідники звертають увагу на те, що ті самі священики залишалися у своїх парафіях після переходу з унії у православ'я [5, с. 53].

Як пояснювала свою місіонерську активність православна церква? Ким були священики, які переходили під юрисдикцію Переяславської єпархії? Звідки вони походили та до яких соціальних верств належали? Якими були мотиви зміни конфесії? Ось питання, на які ми спробуємо відповісти у цій статті на підставі кореспонденції Переяславської єпархії за 1758–1768 рр. [3]. Передусім це листування православного духовенства, прохання про приєднання до Переяславської єпархії та звернення до єпископа Гервасія. Ці документи мають доволі заангажований характер, в них постійно згадуються переслідування православних; листи католиків та уніатів до православного духовенства, які зберігалися в архівах Переяславської єпархії, дають змогу поглянути на зміну конфесії з іншого боку.

Уніати звинувачували Мельхіседека у тому, що в Мотронинському монастирі приймають сповіді, укладають шлюби та здійснюють інші таїнства, хоч це належить до прерогатив парафіяльних священиків. Йому закидали неканонічне (на території чужої духовної юрисдикції) закладання й освячення нових церков та переманювання уніатських священиків [3, т. 2, с. 78]. Уніатський офіціал Григорій Мокрицький у вересні 1766 р. пише, що Мошногірський монастир став пристанищем для людей світських, які вдають із себе ченців та переманюють паству: «Ani należą przy klasztorze przywatnieyszym, zebrawszy zgurą pięćdziesiąt ludzi, żadnego poświęcenia nie mających, prostych laikow, chować, y z pośmiewiskiem po cudzych niwach kazać nym żąc, młocić y inne similia czynić, zwłaszcza gratis w habity y kłoboki przybranym» [3, т. 2, с. 540]. Уніатський офіціал

Вацкевич у жовтні 1766 р. погрожує таким псевдоченням ув'язненням: «И то варуемъ, аби не важилися тие жь монахи по селамъ волочитися, упиватися, людей простих бунтовати и до себе намовляти, и ежели бы где показалось, таковихъ в. в. отцемъ инстигаторомъ и парохом позволяю ловити и из ихъ речами до Радомишля отсылати» [3, т. 2, с. 567–568]. З листа від 8 березня 1766 р. довідуємося, що в результаті діяльності Мельхіседека люди забирають ключі від церков, проганяють уніатських парохів, самі ховають померлих [3, т. 2, с. 419].

У боротьбі за душі вірних між православними та уніатами основним аргументом була присутність їхньої церкви на спірних теренах у минулому. Православні джерела демагогічно твердять «... монастиряхъ..., состоящихъ въ Корунѣ Польской, которые издревле къ Переясловской епархії принадлежали» [3, т. 2, с. 227]. Своєю чергою, уніатський митрополит Филип Володкевич у циркулярі від 17 травня 1766 р. не менш демагогічно називає Смілянську, Мошнівську та Чигиринську парафії такими, що нібито завжди були об'єднані із Римською церквою. В листуванні православного духовенства про парафіян села Валяви згадано, що «они суть исповѣданія грекороссійського, інославія унѣятского никогда не принималы», хоча лист від 1 березня 1766 р., власне, стосується їхнього переходу до Переяславської епархії, а їхній священник просить прийняти його з унії у православ'я [3, т. 2, с. 488]. Також про пекарського пароха у листі від 6 січня 1766 р. дізнаємося, що він «...отъ природы своея православновосточнія грекороссійскія вѣры, а точію рукополагался во священника отъ унѣятского бѣскупа» [3, т. 3, с. 481]. Загалом же висловлювання про правобережні церкви, які «во унѣи жь и подъ вѣдомствомъ унѣятовъ никогда не бывали» [3, т. 3, с. 7], виглядає, поза сумнівом, пропагандистським перебільшенням; хоча деякі прикордонні парафії ймовірно, все ж таки могли практикувати православ'я, залишаючись непідконтрольними будь-якій церковній владі [3, т. 2, с. 1, 2, 9].

Процедура приєднання до Переяславської епархії виглядала здебільшого так: селяни зверталися до Переяслава листом, у якому просили прийняти їхню парафію та призначити обраного ними священника. В листі вони обіцяли триматися православ'я та на унію не приставати, як, для прикладу, тут: «...мы нижайшіи исповѣданія грекороссійскаго; инославія унѣятскаго никогда не принимаемъ и не желаемъ, того ради просимъ Вашего ясне въ Бозѣ високопреосвященства о принятіи насъ и священника нашего

Іоанна въ паству Вашего святителства къ епархії Переясловской, а яко мы по жизнь нашу отъ святой восточной церкви пребудемъ неотлучны, отъ насъ самоподписное дано обовязательство» [3, т. 2, с. 479–480]. Такі прохання схожі між собою, в них використовуються ті самі штампи. Парафіяни здебільшого були неписьменними (підписувалися хрестиком), отже ці листи хтось писав від їхнього імені – можливо обраний ними священник, або людина, за чиєю намовою вони переходили у Переяславську епархію. До Переяслава також надсилав прохання про «усиновлення» священник. У своєму листі він коротко подавав біографічну інформацію, пояснював причини переходу під зверхність переяславського єпископа, каявся в «інославії» та обіцяв надалі не приставати на унію: «...православія всяко придержатся должень, а къ унѣи ниже къ другому какому суевѣрїю приставать ни подъ какимъ видомъ не стану» [3, т. 2, с. 17]. За наявності, до листа додавали грамоту про висвячення претендента. Іноді, але не завжди, до Переяслава також надсилали лист від землевласника, в чий володіннях перебувала парафія. У випадку кандидатів на священство їм призначалося вивчення катехізису, Святих Таїнств та церковного співу, а на новонаверненого священника накладалася «самопроизвольная епитимія», тобто покуту такої священник мав собі визначити сам [3, т. 2, с. 133].

Ким же були священники, «усиновлені» Переяславською епархією? За шляхами отримання свячень їх можна поділити на три групи. До першої належали священники, рукопокладені в Гетьманаті. Серед них ми зустрічаємо вихідців із «Малоросії» [3, т. 2, с. 12–13]; осіб, які мали родичів на Лівобережжі [3, т. 2, с. 1–10]; осіб, що колись навчалися у Києві чи Переяславі, де й були або висвячені [3, т. 2, с. 50], або рукопокладені вже за єпископства Гервасія. Приміром медведівський священник у квітні 1764 р. просить Гервасія про нову грамоту замість старої, яку йому видав ще в 1746 р. київський митрополит Рафаїл Заборовський [3, т. 2, с. 68], а Юхим Татарченко, звертаючись за висвяченням до Переяслава також у квітні 1764 р., пише, що навчався іконопису у Київському Софіївському монастирі [3, т. 2, с. 50].

Другу, чи не найчисельнішу, групу складали так звані волоські рукопокладенці: «...бѣдній народъ, при всѣхъ утисненіяхъ твердо стоялъ въ своемъ единовѣрїи, и священниковъ унѣятскихъ многіе не допустили, но в Волощинѣ рукоположеныхъ содержали, хотя унѣятамъ и многіе подати виплачивали», – пише у жовтні 1766 р. переяславський єпископ Гервасій до білоруського

єпископа Георгія Кониського [3, т. 2, с. 584]. Волоські рукопокладенці, схоже, здебільшого залежали тільки від громади, майже ніколи не отримуючи презентів від землевласника і фактично не належачи до будь-якої, православної чи уніатської, єпархій.

Як писав комісар князя Яблоновського у рекомендаційному листі від 12 квітня 1758 р. до єпископа Гервасія, «...усмотрѣль я, что при Николаевской церквѣ от давнихъ лѣтъ не имѣется настоящаго священника, но толко при объявленной святаго Николая церквѣ беглія попы священнодѣйствуютъ, посвящающіесь у волоскихъ архиереевъ, от которихъ, яко неутвержденныхъ и нецѣлопарохияльныхъ, при церквѣ Божіей никакова poradка и старателства крайне не имѣється, но едина соблазнъ и не совершенная в народѣ паства, а Богу противность происходитъ. По такимъ немаловажнымъ причинамъ просилы мене тоди николаевской церкви прихожане, коихъ нынѣ 30 дворовъ находится, даби к оному храму настоящимъ священникомъ учредить сего вручителя» [3, т. 2, с. 1–2].

У ходінні за рукопокладанням до Волощини були свої резони. Як оповідає один із волоських рукопокладенців, «по рукоположеніи чрезъ день взято въ мене за постригъ тому преосвященному и на всѣхъ восемъ левовъ, какъ бы восемъ малороссійскихъ таларей, и дано мнѣ ставленную на волоскомъ діалектѣ граммату, и съ тоєю отпушено въ оній Холмскій монастырь» [3, т. 3, с. 321]. Отже, для бідних і малоосвічених сільських претендентів на священство це був швидкий та порівняно недорогий спосіб отримати священства, причому без тривалого навчання. Особливо актуальним цей спосіб став після того, як у 1757 р. єпископ Гервасій своїм указом відмовив у рукопокладенні особам, які не закінчили клас риторики, на той час найвищий у Переяславській семінарії [4, с. 34]. У Волощині можна було висвятитися на безмісного священника («по тамошнему обыкновению на вакансъ») і потім шукати собі місця, іноді протягом кількох років [3, т. 2, с. 32]. Тож завдяки приєднанню до Переяславської єпархії волоські рукопокладенці отримували парафію та легітимізували своє священство. У 1765 р. переяславська консисторія забороняє приймати до своєї єпархії священників «самоволно въ Молдавію за посвященіемъ въ санъ іерейства бродящихъ» [3, т. 2, с. 94], ймовірно, надаючи перевагу іереям, рукопокладеним на Лівобережжі, або колишнім уніатам, як освіченішому та стабільнішому елементу.

Третю групу священників, які переходили у православ'я, становили колишні уніати. Утім, зміна

конфесії не гарантувала парохам збереження за собою парафії – їхнє місце часто заміняли нові православні священники: «Своихъ прежнихъ священниковъ, которіе уже по двадцати лѣтъ и болѣе за презентами дѣдичныхъ господъ при тамошнихъ приходахъ находятся, и присоединилися въ паству Вашего высокопреосвященства, всячески не принимаютъ [парафіяни]; а на тіе приходи другихъ священниковъ и аколѣтовъ сами по своему хотѣнію оббераютъ и къ Вашему высокопреосвященству для усыновенія священниковъ и къ рукоположенію аколѣтовъ представляютъ», – пишуть у квітні 1766 р. члени Чигиринського правління єпископу Гервасію [3, т. 2, с. 178].

В умовах високої конкуренції священники, аби зберегти за собою парафію, могли змінювали конфесію формально та кількаразово. Для прикладу, соборний настоятель містечка Мошни Роман Клиницький запевняв єпископа Гервасія у листі від 2 листопада 1765 р., що був уніатом лише номінально: «...будучи на соборѣ, служилъ литургію читаную за сего архипастира Филиппа Володкевича на той же литургіи читаючи Символь Вѣри, мовилемъ «от Отца и Сина», при своей же церквѣ и при службѣ Божіей не мовилемъ тихъ словъ «от Отца и Сина» и при безкровной оферѣ и жертвѣ не приносилемъ жертвы о папѣ, королѣ и митрополитѣ, только на ектиніяхъ, но о своихъ, во-первыхъ за императрицу, синодъ...» [3, т. 2, с. 130–131]. Натомість Василь Гдишинський, який разом із братом Теодором протягом 1766–1767 років двічі переходив із унії у православ'я, відверто пояснює свої мотиви у листі від 17 липня 1767 р.: «...а мене нижайшого от церкви и от прихода уже вовся удалили. Почему тогда я нижайшій, пришедши къ немалому сожалѣнію и въ раскаяніе, и посовѣтовався съ вишеупомянутимъ роднымъ своимъ братомъ, оба возимѣли къ церквѣ святѣй восточнѣй ревность» [3, т. 3, с. 294].

За соціальним походженням священники, «усиновлені» Переяславською єпархією, були здебільшого «званія посполитого». У проаналізованих нами джерелах зустрічаємо лише одного шляхетського сина та кількох вихідців із козацького стану з Гетьманату, переважно – дітей священників. Що ж до вихідців із селянських сімей, то священство давало їм змогу звільнитися від підданської залежності й піднятися на вищій соціальний щабель. Утім, це не звільняло їх від буденних клопотів. Адже священники, з одного боку, залежали від громади, з другого – від землевласника, з третього – від церковної влади, з четвертого – від влади світської. Їм доводилося балансувати між цими силами і пристосовуватися.

Уніатська влада, за участю світської влади та військ, здійснювала напади на православні парафії, а у 1768 р. на Наддніпрянщині розгортається Барська конфедерація і Коліївщина. Експедиції такого роду супроводжувалися пограбуваннями, руйнуваннями, захопленням худоби, побиттями, убивствами. За цих тривожних умов для сільських священиків та їхніх сімей на передній план виходить фізичне виживання, і це підштовхує звертатися до Переяслава про допомогу. Так, овдовіла з п'ятьма дітьми попадя Пелагея у листі до єпископа Гервасія 13 жовтня 1767 р. просить залишити за однією з її дочок звільнену по смерті чоловіка парафію: «...с плачем молю, въ разсужденіи таковоі моея нещастній години, онимъ мужа моего покойнаго оставшимся на вакансѣ Степанковскимъ приходомъ обнадежить того, кто по судьбѣ Божіей сищется въ мужа которой съ прописаннихъ старшихъ дочерей моихъ, при которомъ бы и я съ нещастными сиротами могла нинѣ и напредки прихилитися» [3, т. 3, с. 424].

Не обходилося і без підкупу, наприклад, коли Мельхіседека заарештувала польська влада у липні 1766 р., при ньому згадується отримана за указом Катерини II «казна», яку він ввозив до Речі Посполитої. Певному священику, який їхав разом із Мельхіседеком, вдалося доправити ці

гроші у Мотронинський монастир [3, т. 2, с. 345]. В офіційних документах їхнє призначення не уточнюється, натомість у донесенні єпископу Гервасію слуга Мельхіседека Андрій Крумка згадує, що «деньги, собранія по указу Святѣйшого Синода на благочестивіе церкви и монастири, въ Полской области находящіеся, до епархіи Вашего преосвященства принадлежашіе, для раздачи порученны были» [3, т. 2, с. 351]. У листі із в'язниці Мельхіседек, своєю чергою, теж писав Гервасію про суму до 15 тис. руб., які привозилися із Росії за його ігуменства і були в його розпорядженні [3, т. 2, с. 339]. Такі великі гроші, асигновані Росією на поширення православ'я на Правобережжі, мали бути серйозним аргументом для сільських священиків, щоби змінити конфесію.

Підсумовуючи, бачимо, що бідність і непевна позиція сільських священиків навчили їх пристосовуватися до зміни політичної ситуації. Як видається, вирішальну роль при зміні конфесії з унії на православ'я і навпаки відігравали практичні мотиви. Це не виключає того, що при переході до іншої церкви в гру могли вступати вірність традиції та політичні симпатії, але показово, що ми ніде не зауважуємо теологічних мотивацій.

Список літератури

1. Гервасий (Линцевский) // Православная энциклопедия. – М. : Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2006. – Т. XI. – С. 194–195.
2. Крижанівський О. П. Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – перша половина XIX ст. / О. П. Крижанівський – К. : Вища школа, 1991. – 127 с.
3. Материалы для истории православия в Западной Украине в XVIII ст. : Архимандрит Мельхиседек Значко-Яворский 1759–1771 // Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – К. : Типография Федорова, 1864. – Т. 1. – 683 + ССХІІ с. ; Т. 2. – 907 с.
4. Пархоменко В. А. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785) / В. А. Пархоменко. – Пб. : Типография Торгового дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1908. – 98 + XXXII с.
5. Петренко Олександр. Документи традиційних християнських церков у фондах Державного архіву Вінницької області дорадянського періоду / Олександр Петренко // Студії з архівної справи та документознавства. – 2001. – Т. 7. – С. 52–56.
6. Чернецький Є. Документи фонду «Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія» ЦДІАК України як джерело дослідження східних теренів Речі Посполитої у XVIII ст. / Євген Чернецький // Студії з архівної справи та документознавства. – 2001. – Т. 7. – С. 49–52.
7. Skinner Barbara. The Western Front of the Eastern Church : Uniate and Orthodox Conflict in Eighteenth-Century Poland, Ukraine, Belarus, and Russia / Barbara Skinner. – Illinois : Northern Illinois University Press, 2009. – 270 p.

O. Smirnov

DENOMINATIONAL CHANGE IN RIGHT-BANK UKRAINE IN THE MID 18th CENTURY: THE PRIEST'S PERSPECTIVE

The mid 18th century witnessed a massive change of denomination in the southeast corner of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The Motronyn Monastery, situated in a predominantly Uniate region, became the centre of Orthodoxy; its superior Melkhizedek Znachko-Yavorsky was instructed by Gervasii, the bishop of Pereyaslav, to gain new followers. The Uniate parishes were converting to the Pereyaslav diocese of the Russian Orthodox Church; therefore, the change of denomination meant political allegiance to Russia.

The reasons for changing denomination, however, were rather practical. Parish priests coming from lower strata of the society were dependent on their community who traditionally elected priests in Ukraine; on the landowner; church; and lay authorities. Priests had to balance between these parties while choosing

denomination, which would let them preserve their place. In their majority, priests were born to clergymen families; they were trying to pass their parishes to future generations. The parishless priests who had received their ordination either in the left-bank Ukraine or in Wallachia were ready to occupy the parishes of the Uniate priests who were reluctant to convert to Orthodoxy. In such a competitive environment, priests were changing sides several times. Material reasons for conversion were the most important; and costs allocated by Russia for the propagation of Orthodoxy across the Dnieper border were an effective incentive. We do not find any theological reasons for denominational change in sources whatsoever.

Keywords: Right-Bank, Ukraine, Cherkasy, Chyhyryn, Smila, Moshny, Motronyn, religion, Orthodoxy, Uniate, Greek-Catholic, non-Catholic, dissidents, denomination, conversion, Melkhizedek, Znachko-Yavorsky, Gervasii, Pereiaslav..

Матеріал надійшов 16.03.2016

УДК 94:67(477.83)”17”

Балабушевич Т. А.

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ РЕМЕСЕЛ І ПРОМИСЛІВ ГАЛИЧИНИ У XVIII ст.

Історія української економіки досі має чимало прогалин і дискусійних питань. Одним із таких питань є економічний розвиток Галичини у XVIII ст., зокрема ремесел і промислів. Оскільки ця невід’ємна частина української території аж до кінця Другої світової війни перебувала поза російським і радянським впливом, в історіографії постійно наголошувалось на її економічному занепаді. З іншого боку, історіографія всіх держав, до складу яких входила Галичина, намагалась підкреслити занепад господарства до часу інкорпорації до своїх володінь і, навпаки, активний розвиток у своєму складі. Мета пропонованої статті – подати джерельний матеріал та досягнення історіографії з метою всебічної оцінки розвитку ремесел і промислів Галичини в умовах політичних та геополітичних змін, що відбувались у Центрально-Східній Європі протягом XVIII ст.

Ключові слова: Галичина, Центрально-Східна Європа, ремесла, промисли, мануфактури, торгівельні зв’язки, економії, гуральництво, ткацтво, рудні, ярмарки.

Для європейської цивілізації XVII–XVIII століття були епохою переходу від аграрного до індустріального суспільства, розвитку та вдосконалення товарно-грошових відносин [1, с. 10], що спонукав до піднесення і розвитку виробництва як у сільському господарстві, так і у ремеслі та промислах. Цьому сприяла низка географічних, демографічних, економічних чинників. Для перехідного періоду характерні значні досягнення в галузі науки і техніки, поглиблення розподілу праці, який на кінець XVIII ст. охопив усю Європу.

На економічний розвиток України не могли не впливати загальноєвропейські процеси і події,

зокрема війна за Австрійську спадщину та поділи Речі Посполитої, а також політичне становище її окремих регіонів, зокрема, черговий перерозподіл українських земель у другій половині XVII ст. Хоча галицькі землі залишились у складі Речі Посполитої, війни призвели до значного занепаду всіх ланок економіки. На галицькі міста, навіть Львів, війни також вплинули катастрофічно. Часті епідемії зменшували населення міст, замість міщанських кам’яниць зростали магнатські палаци, а міщани поступово втрачали життєвий простір у середмісті [8, с. 226]. Проте будова господарства вже не могла відбуватись